

KOVÁCS ANDRÁS

KASTÉLYREKONSTRUKCIÓK ERDÉLYBEN

*„Az élet nem áll meg merengve
visszanézni; épül Erdélyben út, vasút, gyár,
állomás, kaszárnya, városi palota,
templom, falusi ház és iskola, de kastély? –
aligha többé. A kastély már
maga a történelem.”*

BIRÓ JÓZSEF: ERDÉLYI KASTÉLYOK. 1944.

A 20. századra a kastély építészeti műfajként elveszítette a létalapját, az ilyen együttesek védelme, fenntartása és fennmaradása a tulajdonosokra, illetve a világ általunk irigyelt, szerencsésebb részében a saját múltját becsülő társadalom által létrehozott közintézményekre vagy polgári szervezetekre hárult.¹

Az első világháború után az erdélyi nagybirtokosok, tehát a szóban forgó kastélyok tulajdonosai is kisebbségi sorba kerültek, s a Román Királyság által 1921 és 1923 között végrehajtott földreform birtok-tömbönként 50–50 hektár termőföldet hagyott meg nekik, gyakorlatilag lehetetlenné téve a nagyméretű együttesek fenntartását.

Számtalan erdélyi kastély sorsa pecsételődött meg ekkor, a fenntarthatatlan épületeket lebontották, és építőanyagként hasznosították, a telket pedig a hozzá tartozó belsősséggel együtt felparcellázták, és eladták a többnyire politikai vagy közigazgatási hivataluktól-állásuktól, tehát minden más, külső jövedelmüktől is megfosztott tulajdonosok.

Közismert példákat említenék: a két világháború közötti évtizedekben tűnt el nyomtalanul a Bánffyak bárói ágának bonchidai udvarháza.² Ez lehetett a bonchidai birtok eredeti, középkori központja, emeletes épülete a templom mellett állott (késő reneszánsz kereteit az elmúlt század hatva-

...aligha remélhető,
hogy a szóban forgó,
1989 előtt tönkretett
épületek valaha is olyan
állapotba kerüljenek,
hogy „örökség”
mivoltukban ne az
elmúlt, méltatlan fél
évszázad pusztításaira,
hanem az építésüktől
eltelt századok erdélyi
kultúrájára
emlékeztessenek.

A Hallerek egykori fehéregyházi kastélya. 1930. Kroner, Michael-Ludwig, Rosemarie: *Weisskirch: eine siebenbürgische Gemeinde an der Grossen Kokel*. München, 1997 után

nas éveinek elején még a válaszüti kastély faskamrájában őrizték). Hasonló sorsra jutott a Hallerek fehéregyházi rezidenciája, az olaszbástyákat utánzó, négy saroktoronnyal és bástyás, külső védőövvvel is erősített együttes, amelynek építéséről 1626 táján – Bethlen Gábor fejedelem sokkal ismertebb, hasonló építkezéseivel egy időben – szólnak a források.³ A múlt század második felében hatalmas, üres telkén kenderfeldolgozó üzem raktározta a nyersanyagát. Csak gyanítjuk, hogy akkoriban pusztult el a szamosfalvi egykori Mikola kastély,⁴ biztosan akkor a magyarfenesi br. Jósika kastély⁵ is. Az utóbbi körül a földreform mintegy 100 kataszteri hold szántót, kertet, kaszálót hagyott meg, s ez távolról sem volt elég a fenntartására. A mintegy 40 kh belsőséget a kastély tulajdonosa 25 telekre osztva a falu lakóinak adta el, az épületből pedig építőanyag lett. Az 1930-as években már nyoma sem látszott. A keresdi Bethlen-kastély fenntartására mintegy 200 hektárnyi, nagyrészt erdőbirtok maradt.⁶

Az erdélyi kastélyok 20. századi történetének következő fordulópontját a második világháború utáni évek jelentették: a kastélyok tulajdonosait egyszerűen elkergették, kényszerlakhelyre szállították, vagy pedig börtönbe zárták, de feketelistára kerültek velük együtt a rezidenciák is. Előszeretettel alakították át ezeket az épületeket a szocialista mezőgazdaság emblematikus gép- és traktorállomásává, állami gazdaság központjává, illetve az 1950-es évek végétől kollektív gazdaság (termelőszövetkezet) székhelyévé: közösségi tulajdonná, melyre így a közösség – azaz senki – nem vigyázott, s 1990-re többségük felismerhetetlen, lakhatatlan rommá változott.

Mondandónk érdemi része itt kezdődik: a kismizett, elüldözött egykori tulajdonosok gyermekei, unokái, sokszor már dédunokái, akik hazájukban üldözötként, külföldön számkivettként éltek át fél évszázadot, az elmúlt években kapták vissza egy sor fejtelten, készakarva ellentmondásos fogalmazású és rosszhiszeműen alkalmazott törvényből álló restitúciós rendszer áldozataiként ezeket az ingatlanokat, melyeknek a fenntartását és helyreállítását a román állam meg a román örökségvédelmi törvény most szemforgatóan rájuk hárította, a továbbiakban őket téve felelőssé az épületek állapotáért.

Egyetlen tanulságos példát idéznék, Gyalu viszonylag szerencsés sorsú, gyakorlatilag ma is lakható reneszánsz kastélyát.⁷ Visszaszolgáltatása 2009 júliusában ott tartott, hogy a tulajdonostól még valamilyen, a szocializmus idején emelt épület árának a megtérítését követelték.⁸ A baj csak az, hogy durván számítva mintegy 25 millió euróba kerülhet a 2002-ig (kiürítéséig) iskolaként és bentlakásként használt épület szerény helyreállítása, 17 hektáros, római katonai táborn (castrumot) is magában

foglaló parkjáé ugyanannyiba, és akkor még nem beszéltünk fenntartásának költségeiről. Az egykori birtokos unokájaként az örökösnek (foglalkozására nézve egyetemi tanár Kanadában) tehát mintegy 50 millió eurót kellene összeszednie, hogy helyrehozza azt a ma jóformán felmérhetetlen kárt, amit a román állam előre megfontoltan neki és családjának okozott. Pedig az erdélyi püspökök középkori várából kialakított reneszánsz fejedelmi kastély (melynek ma a 19. században historizáló köntösbe öltöztetett utódát csodálhatjuk) esetleges helyreállításának haszonélvezője nem annyira az új tulajdonos, hanem a romániai műemlékvédelem, a helység és lakói, egy olyan közösség tagjai lennének, akik számára a megélhetést a romániai társadalmi szerkezetnek a szolgáltatások felé való elmozdulása jelenthetné.⁹

A restitúció e Romániában követett módszerével tehát sikerül lényegében betetőzni az együttesek teljes pusztulását, utat nyitni a tulajdonosok végleges, immár „törvényes” kismimizéséhez, azaz végérvényesen és gyakorlatiasan mindazt befejezni, amit az ideológiáktól megrészegült és érzelmeitől elvakított 20. század oly tökéletesen és tapogatózva elkezdett.

Kétségtelen, hogy ilyen körülmények között alig remélhető, hogy a szóban forgó, 1989 előtt tönkretett épületek valaha is olyan állapotba kerüljenek, hogy „örökség” mivoltukban ne az elmúlt, méltatlan fél évszázad pusztításaira, hanem az építésüktől eltelt századok erdélyi kultúrájára emlékeztessenek.

Következő példáim ennek az elmúlt fél évszázadnak a helyreállítási kísérleteire vonatkoznak.

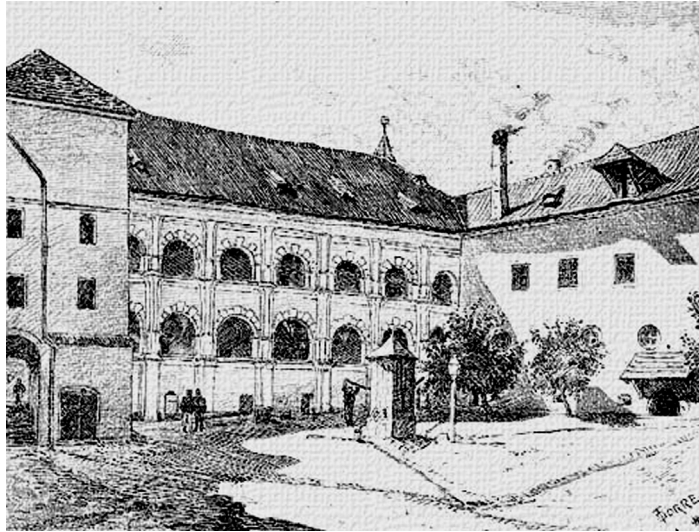
A fejedelmi Erdély legjelentősebb várai egyikének, Fogarasnak a 16–17. században a korábbi, középkori várból kialakított lakóépülete az 1960-as évek közepéig börtön volt.¹⁰ „Szabadulása” után életrevaló ötlettel Fogaras város kulturális központjává akarták alakítani. Korabeli fényképek igazolják, hogy előbb minden vakolatot levettek, azután pedig a bukaresti tervező vezetésével „helyreállították” a történetnek lényeges tanúitól megfosztott épületet. Homlokzatait vadonatúj, kőből faragott reneszánsz ablakok szabályos sorával díszítették. Így járt gróf Bethlen Miklós kancellár egykori földszinti börtöne is, amelyről a 17. századi emlékiró a következőket jegyezte fel: „a várnak jobb felől való alsó során, a legelső renden, a második házban, az akkori szám-

Barcsay Tamás professzor és a gyalui kastély. A *Krónika* után (<http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=29470>)

Fogaras. Bethlen Miklós kancellár egykori börtönének a szárnya. P. Kovács Klára felvétele

Fogaras. A loggiás és a kápolnás szárny. 19. sz. vége. Dörre Tivadar rajza.
Szádeczky Lajos: *Kornváti Békés Gáspár. 1520–1579.*
Magyar Történeli Eletrajzok. Bp., 1887 után

tartó háznak szomszédjában... [ti. tartottak fogva]. Jó alkalmas tömlöc lett volna, de a vár emésztője éppen alatta menvén el, nyirkos volt, bűdös is volt, egy-két hét alatt minden megzöldült a penésztől benne” – összegezte rezignáltan a ma makulátlan s a restaurálásnak köszönhetően kőből faragott hibátlan reneszánsz ablakkeretes helyiségre vonatkozó benyomásait Erdély egykori kancellárja.¹¹ A fogarasi restaurálás, amelynek kétes hitelét aberráns eredményeivel már a régészeti kutatás is előrevetítette,¹² egy másik vonatkozásban is érzékletesen tükrözi a korát: az I. Rákóczi György által 1639–1640-ben kialakított kápolnát eredetileg kőkeretes kerek ablakok világították meg. Ezeket a 19. század végén még látni is lehetett az udvari homlokzaton. Mára a restaurálásnak köszönhetően nagy, 1970 után faragott „reneszánsz” ablakok meg szónoklatra ingerlő, alaptalanul odabiggyesztett vasbeton erkély díszíti ezt a homlokzatot, s csupán az építészeti felméréseken találunk rá az elpusztított, valóban késő reneszánsz fogantatású körablakok nyomaira.¹³

Fogaras. A kápolnás szárny. 2009.
P. Kovács Klára felvétele

Következő példánk kastélya a helyi közösség „értő” kezére jutott. Gróf Bánffy Miklós, író és műkedvelő festő, Magyarország egykori külügyminisztere féltett bonchidai kastélyáról, Erdély legnagyobb reneszánsz és barokk kastélyáról van szó.

Bíró József (1907–1944) művészettörténészt, a kastély könyvtárának és levéltárának a rendezőjét, monográfiájának¹⁴ a szerzőjét idézném, nála hitelesebb tanúja ma már nincs az együttes egykori hanglelőzetének:

„A köd még nehezen üli meg a magányos vasútállomást, amint lekászálódik az utas a vonatról a szeptember végi reggelen, s aggodalmas szemmel néz körül, vajon idejében megérkezett-e távirata? [...] A völgyben a falut elfedi a kékes függöny, de ott topog türelmetlenül a homokfutóba fogva két gyönyörű állat, milyent csak versenyeken látni a gyepen. Patkóik csattogva nyelik az út porát, az utas arcába hidegen vág a szél... – ime, itt a falu, erdélyi falu, gyorsan maradnak el a kontyos fedelű házak, a gémeskutak s a köszöngetők. Aztán, mintha filmkocka rántaná el a képet, a kocsi mélyebbre zökken, oldalt kanyarodik, s merőben más világba viszi utasát – liget ez, park, vadon, rengeteg erdő, honnét minden ember eltűnt, s csak a természet képei suhannak előtte? Sebesen fut el, köveken játszadozva a folyóvíz, selymes pázsiton ménes legelészik a messziben, jegenyék törnek az égnek, hársfák, tölgyek bólogatják

Bonchida. Bánffy-kastély. Az északi szárny, Biró József után

százados koronáikat [...], s a szivárvány minden színét váltják a bokrok lombjai, mintha palettáról alakította volna ki összhangjukat valami ismeretlen festő. Talán mégis emberkéz műve mindez, mert egyszerre hídra kanyarodik fel a kocsi, dögve fut boltozatos áthajtó alá, melynek tetején görnyedő titánok sziklákat emelnek, kőből faragva maguk is, akár hajladozó szobortársaik; hatalmas díszudvaron félkört írnak le a paripák, míg lihegve megtorpannak [...]. A csattogás elhalkul, némaság borul a kastély udvarára, a kerek bástyákra, a karcsú istenszobrokra, a halványsárga fa-

Bonchida. Az északi és a nyugati szárny. Kovács András felvétele

laktól kizöldellő ablakokra – túlhan pedig megejtő panoráma tárul elő, színpadszerű óriási tér, virágszőnyeggel a százados, roppant fákkal a végtelenben; elővarázsolt Claude Lorrain-kép ez, gyöngyház színeinek költőiségét előnti a ködön gyözedelmeskedő napsugár, s gyöngéden bevonja azt kékes aranyzománcsal.”¹⁵

1944 őszén visszavonuló német csapatok gyűjtötták fel az ideiglenesen hadikórházként működő épületet, talán azért, mert tulajdonosa Magyarország kilépéséről puhatólózott Bukarestben. A kastély berendezése és gyűjteményei, levéltára, könyvtára elhamvad,¹⁶ ami megmaradt, azt a környékbeliek hordták szét. Használatban csak a földszint néhány boltozott helyisége és Mária Terézia egykori erdélyi főlovászmesterének, Dénes grófnak az istállója maradt. Italbolt lett az egyik boltozott helyiségből, az istállóba pedig egy időre a falu kultúrháza költözött. A falusiak évekig, amíg tartott, a park fáival tüzeltek. Az 1960-as évek elején a kiégett és romos kastélyépületet vasbeton koszorúkkal erősítették meg, új fedélszékét készítettek a bukaresti Műemléki Igazgatóság felügyelete alatt. Az 1964-re elkészült, de felügyelet nélkül hagyott, lényegében gazdátlanúvá vált épület fedélszékének héjazatát, gerendáit a környékbeliek hordták el, akik az 1970-es években fényes nappal is pakolták szekerükre a bontott, kivételesen „olcsó” építőanyagot. A falusi ifjúság kedvenc szórakozása a szobordöntögetés lett. A Bánffy Dénes gróf bécsi élményeiből fakadt s 1748 után létrehozott attikát díszítő mintegy 40 darabos barokk szoborgalériából mára csak Héliosz szekerének a kompozíciója áll, az összetört szobrok maradványai, sokszor felismerhetetlen töredékei két kolozsvári múzeumba kerültek. Az 1990-es években indult meg és – nemzetközi összefogásnak köszönhetően – ma is folyik a megmaradt épületek és romok helyreállítása nyári restaurátortábor keretében. A legnagyobb problémát azonban mindmáig a megfelelő, az épületegyüttest folyamatosan fenntartó, gazdaságos funkció hiánya jelenti.¹⁷

A bethleni Bethlen grófok keresdi kastélya némileg a romániai műemlékvédelem emblemikus épületének is tekinthető. Sorsa egy háromnapos rablással fordult a második világháború végén. A Bethlen család tagjai azonban 1948-ig az épületben laktak.¹⁸ Az 1970-es években a román műemlékvédelem figyelmét valószínűleg a közeli Segesvár miatt vonta magára. Régészeti ásatással készítették elő a kutatását, amelynek egyetlen, lakonikus összefoglalásában¹⁹ végül mégsem a régészeti kutatás valós eredményeit, hanem a művészettörténész Balogh Jolán végzetesen elhibázott, jóval korábban megfogalmazott vélekedéseire alapuló építéstörténeti kronológiát fogalmaztak újra. Az épület „kutatása” a vakolatok teljes leverésével indult, s 1977-re a beállványozott épület majdnem készen volt, a torony 16. századi intarziás ajtóit kellett volna még felszerelni s a külső felületeket vakolni.²⁰ Akkor történt, hogy egyik napról a másikra felszámolták a bukaresti Műemléki Igazgatóságot és építőtelepeit, a felállványozott keresdi együttes közel másfél évtizedre őrizet és gondviselés nélkül maradt. Az 1989-es fordulatot követően ismét elkezdődtek a munkálatok, a fedetlen, időközben részben beomlott boltozatú, de továbbra is állami tulajdonnak nyilvánított épületbe valamilyen vendégházat, vadászoknak szánt luxusmotelt álmodtak a tervezők. Az újonnan elindult munkák során lebontották és vasbeton szerkezettel helyettesítették a késő reneszánsz loggia lépcsőjét, a homlokzat és a belső reneszánsz kereteit kiemelték a helyükről, darabjaikat farakásszerűen felhalmozták. Az állami költségvetésből finanszírozott építkezésnek a restitúciós törvény vetett véget, s a volt tulajdonosok leszármazottai néhány éve alaposan kibetonozott, helyenként át is szabott, de jóformán minden eredeti részletétől megfosztott együttest vehettek át Erdély egyik legszebb reneszánsz kastélya helyett.

Eddig többnyire bukaresti, Erdély történetében, művészettörténetében, kultúrájában, történeti forrásainak nyelvében nem túlságosan jártas román tervezők elképzelték

Keresd. Bethlen-kastély. 1930-as évek. Rados Jenő: *Magyar kastélyok*. Bp., 1939 után

nünk. Ezek egyike a lejtősen emelkedő udvar hátsó, északnyugati sarkában emelt, a szintkülönbség miatt hatalmasnak tűnő, kinézésében leginkább szász templomvárakra emlékeztető, tornácos torony, melyet az eredeti tulajdonosoknak annak idején a 17. században csupán ölnyi (1,89 m) magasságra sikerült felépíteni, s amelyet így *Csonka bátyának* neveztek a 18. században is. Mellette még azt az ún. „lovagtermet” emelnénk ki, amelynek egyik funkciója a szocializmus utolsó évtizedében az lett, hogy ott Hargita megye akkori vezetői kellemesen, kíváncsi szemektől távol kikapcsolódhassanak.²² Az épület Hansa-városházára emlékeztető külseje és belseje olyan, hogy eredeti tulajdonosai rá sem ismernének, ha feltámadnának. Erdélyben szokatlan építészeti formái tolakodóan borítják árnyékba az együttes sokkal szerényebb, de hiteles 17. századi részleteit. Régészeti kutatása – a marosvásárhe-

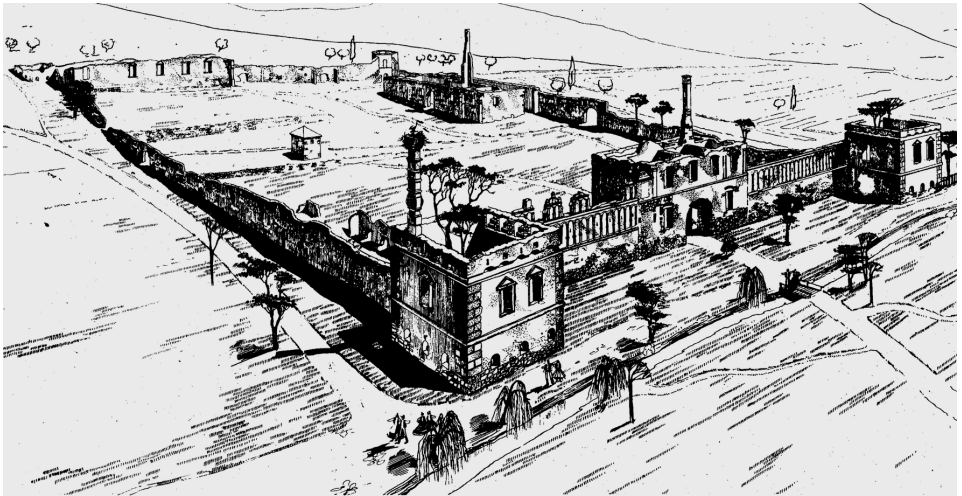

Keresd. Bethlen-kastély. 2005. Kovács Zsolt felvétele

léseinek a kivitelezéséről beszéltünk. Ideje már megnéznünk, hogy mire voltunk képesek mi, erdélyi magyarok!

A szocialista restaurálás egyik „csúcsteljesítményéről” kell itt megemlékeznem. A többségében magyar lakosságú, de sanyarú éghajlatú vidéken fekvő gyergyószárhegyi gróf Lázár-kastélyt a 18. század közepétől már nem lakták az építető család tagjai, noha közös birtokuk maradt a későbbiekben is.²¹ Romosan érte meg a szocializmust, s talán át is vészelte volna, ha egy lelkes helytörténész-újságíró kézbe nem veszi a sorsát. A gyergyószentmiklósi üzemek munkásait hetente vagy havonta egy-egy napra kirendelték a szárhegyi kastély építésére (ezalatt legalább nem termeltek eladhatatlan árut a gyárban), s közreműködésükkel sikerült is a szó szoros értelmében újjáépíteni az 1980-as években a kastély java részét. A Stibli Sándor által tervezett újjáépítés „csúcsaként” különösen két részletet kell értékel-

lyi, gyergyószentmiklósi és csíkszeredai múzeumok munkatársainak „értő” közreműködésével – többnyire sekély, mintegy 60 cm mély szelvényekkel történt,²³ így az újabb, 1990 utáni ásátás²⁴ viszonylagos szerencséjére, noha sikerült messze elkerülnie a régészeti lelőhely tudományos feldolgozásának minden lehetőségét, mégis hátrahagyott érintetlen korai rétegeket, köztük a 17. századi kastélyt megelőző rezidenciák régészeti-építészeti nyomaikat.

Gyergyószárhegy. A Lázár-kastély az 1950-es években. A bukaresti Ion Mincu Főiskola hallgatóinak felmérése

Nem tökéletes, de mégis sikertörténet a sokkal kisebb arányú marosillyei rekonstrukció.²⁵ Alkalmas arra, hogy szemléltesse az 1990 utáni változások pozitív következményeit, s talán arra is, hogy megoldásokat kínáljon.

Egy középkori, öregtoronnyal is erősített várat alakítottak az erdélyi rendek 1552-től, Temesvár eleste, valamint Lippa feladása után négybástyás reneszánsz erődítménnyé, amely így végvára lett a temesvári és lippai török helyőrségek által szorongatott Erdélyi Fejedelemségnek. Utolsó, lakóépületként is használt kis, olaszbástyához hasonló sarokvédművét iktári Bethlen Farkas, Gábor fejedelem atyja, a birtok új tulajdonosa építtette 1576 és 1582 között. Ez a Veres Bástya szerencsésen fenn is maradt, mert a 19. században körvonalazódott – egyébként alaptalan – hagyomány szerint benne született Erdély legnagyobb fejedelme, Bethlen Gábor (1580–1629).

Marosillye. Az egykori Veres Bástya. Kovács András felvétele

1990 után ezt, a romániai műemlékjegyzékben nem is szereplő épületet a dévai Szent Ferenc Alapítvány szerezte meg, s az alapítvány vezetői felismerve a lehetőséget, magyarországi támogatással restauráltatták és a „nagy fejedelem” emlékmúzeumává, kulturális központtá alakították. A Bethlen Farkas által építtetett bástya eredetileg egyetlen helyiségből és egyazon fedél alatt megbúvó nyitott védőteraszból állott, a kutatások feltárták és helyreállították szerény falfestmény-maradványát és farragványait is. Nem sikerült viszont befejezni régészeti kutatását, így még mindig várat magára tereprezendeje. Modern lépcsője sem tökéletes megoldás, és bármikor kicserélhető egy, a források tanúságához jobban illővel. Szépséghibája ennek a helyreállításnak az is, hogy környezetében az egykori birtokközpont együttesétől elválasztott 19. századi br. Bornemisza-kúriára (2000 utánig városi kórház), akárcsak az egykori uradalmi magtár impozáns, 18. századi épületére megfelelő hasznosítás és védelem híján pusztulás vár. Végezetül csupán utalok a váradi fejedelmi palota elkezdett rekonstrukciójára, a legutóbbi évek leglátványosabb hazai kezdeményezésére mint valóban európai színvonalú, hiteles restaurálás ígéreteré.

■ JEGYZETEK

1. Ez az írás a szerzőnek a Teleki László Alapítvány által szervezett 2010. április 23–25-i balatonfüredi nemzetközi konferencián elhangzott, *Hogyan pusztítsuk el a kastélyokat? c.* előadásán, illetve a fenti címmel *Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem* c. konferencia-kötetben megjelent tanulmánya szövegére támaszkodik (Szerk. Ferch Magda. Széchényi Irodalmi és Művészeti Akadémia, Bp., 2011. 136–145, 268–272.)
2. Kelemen Lajos: *A választói kastély*. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Bev. tan., s.a.r. B. Nagy Margit. Kriterion, Buk., 1982. 371; Balogh Jolán: *Kolozsvári reneszánsz láda*. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kvár, 1958. 17–18; Sebestyén, Gh. și V.: *Arhitectura renașterii în Transilvania*. Buc., 1963. 68–69, 117; 37. kép.
3. Kővári László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kvár, 1892. 231–232; Kovács András: *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk., 1980. 77–98, 277–280, különösen 87–88. <http://kovacs.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=64&p=5136>.
4. Kovács András: *Castelul din Someșeni (Cluj)*. *Ars Transilvaniae* 7/1997. 91–102.
5. Kelemen Lajos: *A magyarfenesi Jósika-kastély*. In: *Művészettörténeti tanulmányok*. II. Bev. tan., s.a.r. B. Nagy Margit. Kriterion, Buk., 1982. 227–235, 371.
6. *Gróf Bethlen Miklósné visszaemlékezése elhunyt férje családtörténetére és életútjára*. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről*. Korunk – Komp-Press Kiadó, Kvár, 2007. 139.
7. Történetére Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. Kvár, 1943. Passim; Szász Anikó: *Gyalu – várkastély*. (Erdélyi Műemlékek 33.) Kvár, 2002; Szász Anikó: *A gyalui várkastély 17. századi leltárai*. In: *Liber discipulorum*. Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára. Szerk. Kovács Zsolt – Sarkadi Nagy Emese – Weisz Attila. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, h. n. [Kvár], é.n. [2011] 167–179.

8. 2012-ben végül átadták a jogos tulajdonosnak. Krónika, 2012. július 13.
– <http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=67429> – Krónika, 2012. szept. 23 –<http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=67429>.
9. Gazda Árpád: *Visszatérő történelem*. Krónika, 2009. január 7. – <http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=25139>; Gazda Árpád: *Gyalui kastélymustra*. Krónika, 2009. január 16. <http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=25408>; 2011. március 9. Gazda Árpád: *Késik a gyalui restitúció*. Krónika, 2009. február 13. – <http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=26162>; Gazda Árpád: *Tovább késik a gyalui kastély visszaszolgáltatása*. Krónika, 2009. július 1; Gazda Árpád: *Az örökölt feladat*. Interjú Barcsay Tamás történész-professzorral. Krónika, 2010. április 30. – <http://www.kronika.ro/index.php?action=open&res=38050> (2011. március 10.)
10. Ignác Rózsa: *Ikerpályáimon*. Bp., 1975.
11. Bethlen Miklós *Élete leírása magától*. In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei*. (Magyar Remekírók) A szöveggyűjtés és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Bp., 1980. 684. Vö. Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720*. Teleki László Alapítvány – Polis Könyvkiadó, Bp. – Kvár, 2003. 233. sz. jegyzet.
12. Az ásatásokat az erdélyi viszonyokban nem túl jártas Voica Maria Pușcașu és Nicolae Pușcașu vezette: *Săpăturile arheologice efectuate de DMIA în anul 1972*. Buletinul Monumentelor Istorice 1973. 1. 74. Vö. Sebestyén, Gheorghe: *Cetatea Făgărașului*. Buc., 1992. 6. jegyzet; Iliescu, Ana – Pușcașu, Voica: *Plăci ceramice descoperite în cursul cercetărilor de la cetatea Făgăraș*. Buletinul Monumentelor Istorice 1970. 4. 11; Pușcașu, Maria Voica: *Plăci ceramice decorative descoperite la cetatea Făgărașului în anii 1966-1973*. Acta Moldaviae Meridionalis 1980. Vö. Sebestyén, Gheorghe: *Cetatea Făgărașului*. Buc., 1992. 70.
13. Kovács András: *A dévai fejedelmi udvarház a 17. század közepén*. In. „Ez a világ, mint egy kert...” *Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*. Szerk. Bubryák Orsolya. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet – Gondolat Kiadó, Bp., 2010. 143–152.
14. *A bonchidai Bánffy-kastély*. Cluj, 1935. Eredményeit átvette a *Châteaux de Transilvanie*. Bp., 1942 és az *Erdélyi kastélyok* [Bp., 1944] c. munkáiban is.
15. Biró József: *Erdélyi kastélyok*. Új Idők Irodalmi Intézet (Singer és Wolfner), Bp., [1944]. (Reprint). 5–6.
16. E sorok írója 1964-ben a tűzvészben összeolvadt üvegátnyörök „tornyait”, városlődi jegyes kerámiaüredékek sokaságát látta a külső, északi homlokzat bejárata táján.
17. A kastély történetére: B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták*. Buk., 1973. passim; Kovács András: *Bonchida. Bánffy-kastély*. (Erdélyi Műemlékek 10.) Sepsiszentgyörgy, 1995; Kovács András: *Castelul din Bonțida. Etape de construcție în stilul renașterii*. Ars Transilvaniae 5/1995; Gy. Dávid Gyula: *A bonchidai Bánffy-kastély*. Polis, Kvár, 2001; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. 137–140; Kovács András – Hegedűs Csilla: *Bonchida. Bánffy-kastély*. (Erdélyi Műemlékek 10.) Transilvania Trust Alapítvány – Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2005.²
18. *Gróf Bethlen Miklósné visszaemlékezése elhunyt férje családtörténetére és életútjára*. In: Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek. Vázlat az erdélyi főnemességről*. Korunk – Komp-Press Kiadó, Kvár, 2007. 143.
19. Balogh Jolán: *Késő-renaissance*. In: Dercsényi Dezső (szerk.): *A magyarországi művészet története*. I. Bp., 1964³. 335–336; Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI század*. Bp., 1985. passim; Détsy Mihály: *„Perényi-loggia” vagy „Lorántffy-loggia”? A sárospataki vár loggiájának az építéstörténete*. Építés – Építészettudomány 4/1973. 51–93; Tugearu, Liána: *Profilatura și sculptura decorativă de renaștere de la castelul din Criș*. Buletinul Monumentelor Istorice 1980. 2.
20. Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben*. 140–142.
21. A kastély történetére: Benkő Károly: *Csik, Gyergyó és Kászton székek leírások két t.i. általános és részletes osztályokban*. Kolosvárott, 1853. I. 51; II 149–150; Lázár Miklós: *A gróf Lázár család*. Kvár, 1858; Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. II Pest, 1869. 112–115; Kővári László: *Erdély régiségei és történelmi emlékei*. Kvár, 1892. 238–239; Kelemen Lajos: *A szászhegyi romkastély*. Művészeti Szalon 1928. 8–9. sz. 5–12; újabb kiadása, a szerző kisebb javításaival in: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Bev. tan., s.a.r. B. Nagy Margit. II Buk., 1982. 203–211; B. Nagy Margit: *Reneszánsz pártázatok*. In: *Uő: Reneszánssz és barokk Erdélyben*. Buk., 1970. 60–71; Román nyelvű változata: B. Nagy Margareta: *Despre castelele transilvănene cu cornișă crenelată*. Buletinul Monumentelor Istorice 39/1970. 16–24; Kovács András: *Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben*. In: *Művelődéstörténeti Tanulmányok*. II Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk., 1980. 77–98, 277–280; Sebestyén, Gh és V.: *Arhitectura Renașterii în Transilvania*. Buc., 1963. 38, 40; Sebestyén, Gh.: *O pagină din istoria arhitecturii României. Renașterea*. Buc., 1987. passim; Kovács András: *A gyergyószászhegyi Lázár-kastély építéstörténetéről*. In: *Omaggio profesorului Magyari András Emlékkönyv*. Szerk. Pál Judit – Rüszt Fogarasi Enikő. Cluj-Napoca, 2002. 29–40.
22. Ez az eredetileg alapincézett magasföldszintes épület, melynek romjai a reneszánsz ablakok szemöldök-magasságáig maradtak meg, az újjáépítés rendjén jókora, emeletnek is beillő manzárdot kapott. A 17. században valószínűleg székgyűlések színhelyének szánták, 1742–1743-ban gróf Lázár Ferenc (1675–1742) ravatalát s a temetésére állított szöszéket leltározták fel benne.
23. Molnár, Ștefan – Zrinyi, Andrei – Tarisznyás, Martin – Keresztes, Iuliu – Kovács, Dionisie: *Însemnări pe marginea cercetărilor de la castelul feudal din Lăzarea*. Acta Musei Prolissensis 2/1978. 105–116; Munteanu, Luminița: *Cercetări arheologice și istorice efectuate la castelul Lăzarea*. Cercetări Arheologice 7/1984. 245–273; Zöld Lajos: *A gyergyószászhegyi Lázár-kastély restaurálása. 1963–1994*. 16 l. Sokszorosított beszámoló.
24. Ezeket a kutatásokat, a korábban nem is azonosított, az egész udvart kettéosztó reneszánsz lakóépület feltárását Molnár-Kovács Zsolt és Emődi Tamás vezeti.

25. Marosillye régebbi irodalmára: Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI század.* Bp., 1985. 229–232; A kastély kutatására: Kovács András: *A marosillyei kastély történetéről. Bethlen Gábor fejedelem címere.* Református Szemle 2002. 8–20; Kovács András: *Késő reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720.* Teleki László Alapítvány–Polis, Bp. – Kvár, 94–97. (<http://www.adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod=864>); *A marosillyei Veres-bástya.* (Erdélyi Művelődéstörténeti Források. II Szerk. Kovács András.) Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kvár, 2004. (<http://www.mek.oszk.hu/07700/07706/index.phtml>); *Bethlen Gábor fejedelem tiszteletére és örök emlékezetére.* Kiállítás a marosillyei Veres-bástyában. Bev. és a kiállítás forgatókönyve Kovács András. Szerk. J. Dankó Katalin – Tamás Edit – Sebestyén József. Déva, 2008.

